

KIM KATALIN

Keletkezéstörténetek. A *Hymnus* születésének történetei¹

Hogy hogyan komponált Erkel egyedül vagy akár műhelyszerűen erről még ma is viszonylag keveset tudunk. Nemcsak az életmű kompozíciós forrásanyaga (vázlat, fogalmazvány-anyaga) szegényes, hanem szűkszavú volt a mester is: nincsenek felhasználható naplók, visszaemlékezések. A nagyon kevés visszaemlékezések egyike a Gárdonyi Gézáé. Ez azonban egy regényes elmesélés, amit ráadásul maga Erkel is idős korában adott elő Gárdonyinak, aki ezt évtizedekkel később vetette papírra, bizonyára kiszínezve az amúgy is régi emléket.

Az emlék, nem mellékes, a *Hymnus*-megzenésítés fogantatásának – mitizálásért kiáltó – története, amely reprezentatív helyen, a jeles szerzőket és a leghitelesebbnek gondolt mesélőket (a családtagokat is) felvonultató, 1910-es centenáriumi Erkel-emlékkönyv oldalain jelent meg.² Az Erkel-irodalom szempontjából a későbbiekben fontossá vált kötet szentesítette a jó társaságba keveredett Gárdonyi–Erkel-visszaemlékezést is, amely így hosszú időre bevonult a köztudatba. Egyes részleteiben máig él, még akkor is, ha időközben a történet számos pontját az Erkel-kutatók megkérdőjelezték.

Mert nem lehetett igaz, hogy Erkel – a nemzeti operajátszás már ekkor elismert, sőt egyetlen elismert szerzőjeként, és a Nemzeti Színház első karmestereként ne akart volna a saját igazgatója, Bartay András által, 1844. február 29-én kiírt pályázaton jelentkezni – mint ahogy ezt Gárdonyi a komponista szájába adja. Ellentmond ennek a névtelenül leadott pályázati példány is – a *Hymnus* legkorábbi partitúramásolata –, amelyen egyes sorszám szerepel. Tehát nemhogy későn, hanem nagyon is időben leadhatta Erkel a pályamunkát (figyelmeztet Bónis Ferenc).³ (A *Hymnus* pályázati példány első oldalát lásd <http://erkel.oszk.hu/tan/himnus>)

Ebből következően nem lehet igaz az a részlet sem – amely egyébként a lustaságáról híres, kényelmes, mogorva, sértődött Erkel-képbe amúgy jól beilleszthető lenne –, miszerint Bartay igazgató úr, a kevéssel korábban bemutatott *Hunyadi László* ünnepelt, ám a pályamunkától vonakodó komponistáját egy nappal a határidő előtt (1844. április 30-án) kénytelen volt felcsalni saját lakásába, és rázárni lakása mellékszobájának ajtaját, ezzel kényszerítve őt arra, hogy ott helyben, a mellékszoba sárgálló kopott zongorája mellett ülve megzenésítse énekzenekarra Kölcsey *Hymnus*át.

Zenetörténetírásunk mai álláspontja szerint (és itt első helyen Bónis Ferencet idézem, aki talán a legtöbbet foglalkozott a *Hymnusszal*): „Gárdonyi feljegyzése jeles irodalmi mű, a muzsik

¹ Előadás az Magyar Zenetudományi és Zenekritikai Társaság 2016-os, Tallián Tibor tiszteletére rendezett konferenciáján. Megjelenés alatt a *Zenetudományi dolgozatok* 2018-2019-es kötetében (Budapest, MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2019).

² Lásd Gárdonyi Géza: „Apróságok Erkel életéből” in *Erkel Ferenc emlékkönyv*. Születésének századik évfordulójára írók és tudósok közreműködésével szerkesztette Fabó Bertalan. Másfélszáz képpel és hasonmással. (Budapest, Pátria irodalmi vállalat, 1910), 209–214. Online: <http://mek.oszk.hu/08600/08689/>

³ Bónis Ferenc: „A Hymnus születése és másfél évszázada”, in Tóth Magdaléna (szerk.): *A magyar Hymnus képes albuma* (Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – Argumentum, 2017), 75–85.

karakterének néhány jól megfigyelt vonásával. Zenetörténeti tekintetben mégis: misztifikáció.” Hasonlóan kételkedő Legány Dezső is az Erkel-műjegyzék oldalain (jogosan). Abból indul ki, ami bizonyítható: a Gárdonyinál emlegetett rögtöni sikerét a *Hymnus* első előadásnak („éljenzés orkánja rázta meg a színházat” – írja Gárdonyi) a korabeli sajtó egyöntetűen nem igazolja vissza.⁴ Sőt, a *Regélő Pesti Divatlap* szerint Egressyét és Travnyikét jobban megtapsolta a közönség, mint Erkel pályanyertes művét. A *Regélő Pesti Divatlap* beszámolója szerint Erkel *Hymnusza*: „nemzeti jelleme, magasztos művészi kifejezése, s hathatós harmóniája által egyaránt kitűnő, de magán viselvén a Hymnus szelleméhez alkalmazott templomi zene bélyegét, a nép ajkán visszhangra nem fog találni.”

Legány azonban nemcsak a sajtó és a Gárdonyi-visszaemlékezés közti ellentmondást emeli ki, hanem úgy véli már „A bemutatóról tudósító sajtónak sokban ellentmond az a nyilatkozat, amelyet az 1910-ben megjelent Erkel-émlékkönyvben Gárdonyi Géza ad Erkel Ferenc szájába. A nyilatkozat stílusa sem Erkelé, hanem Gárdonyié, hihetőleg tartalmának java is Gárdonyitól ered. Ma már nem lehet eldönteni, hogy az egykori feljegyzések és e nyilatkozat lényegi eltérései mennyiben írhatók a vérbeli író színes írásának és mennyiben a fakuló emlékezet számlájára. Erkel jó 40 évvel a történetek után mondta – állítólag – így el, amit Gárdonyi további 20 év múlva írt le. Hitelesnek azt tekinthetjük, amit Falvy Zoltán az egykori sajtóból felidéz és a kéziratok gondos áttekintésével rekonstruál, Somfai pedig kiegészít.”⁵

Erkel tehát valószínűleg szabad akaratából jelentkezett a Nemzeti Színház *Hymnus*-pályázatán, és azzal ellentétben, amire akár a szerző, akár Gárdonyi emlékezni vélt, a *Hymnus*-történet következő momentumának hitele is kétséges. Ugyanis, ha Erkel maga döntött a komponálás mellett, és elsőik között jelentkezett a pályázaton, semmi szükség nem volt a sietségre sem, amelynek nyomására mintegy magától született meg a *Hymnus* zenéje a sárga zongora billentyűjén improvizáló zeneszerző-karnagy keze alatt. Egyszer csak ott volt, mintha mindig is ott lett volna – a kultikus megközelítés egyik alapfeltétele ez.

Idézzük fel a Gárdonyi-visszaemlékezésnek a kompozíciós folyamatra vonatkozó részletét:

⁴ Bár vannak pozitív hangvételű beszámolók is, igaz ezek egyike például épp a *Honderűben* jelent meg, Petrichevich Horváth Lázár lapjában, és így a zsűri döntését alátámasztó lelkes kritika azzal is összefügghet, hogy Petrichevich elnökölte a *Hymnus*-pályázat nyolctagú bizottságát (amelyben egyébként olyan személyiségek voltak jelen, mint Vörösmarty, Szigligeti vagy a zenészek részéről többek között Mátray Gábor). Erkel *Hymnus*át a *Der Spiegel* is dicsérte, a díjátadón eljátszott további pályaművekkel kapcsolatban pedig egyenesen kijelenti, hogy ezeket csupán a zsűri pártatlanságának bizonyítékaként adták elő: „Den 2.d. wurden die besseren zur Preisbewerbung eingesandten Kompositionen auf Kölcsey's Hymne abgesungen, von welchen nur eine, die den Preis von 20 Dukaten gewinnende (vom Hrn. Kapellmeister Erkel) allen in der Preisausschreibung gemachten Anforderungen entsprach, die übrigen wurden wahrscheinlich nur darum gesungen, um die Unparteilichkeit der Preisrichter zu zeigen, denn im Werthe standen sie unter Null”. Ugyanitt adja hírül a lap, hogy Erkel *Hymnus*za, amely igen sikerült, Wagner József műkereskedőnél hamarosan megjelenik: „Die erwähnte Preis-Hymne Erkel's, die wirklich gelungen ist, kommt bei dem thätigen Kunsthändler, Hrn. Jos. Wagner in Pesth, demnächst in Druck heraus.” (*Der Spiegel*, 17. évf., 1844. július 6., 431. Lásd feltöltve a korabeli források között. A teljes évfolyamot lásd http://real-j.mtak.hu/9463/1/MTA_DerSpiegel_1844.pdf)

⁵ Legány Dezső: *Erkel Ferenc művei és korabeli történetük* (Budapest, Zeneműkiadó, 1975), 52. Lásd még Falvy Zoltán, „A Himnusz kézírata”, *Muzsika* 3/3 (1960. március), 14–19, valamint Somfai László „Az Erkel-kéziratok problémái”, in Szabolcsi Bence és Bartha Dénes (szerk.): *Az opera történetéből* (Budapest: Akadémiai, 1961), 81–158. (= Zenetudományi Tanulmányok 9), továbbá uő.: „A Himnusz ősbemutatójának szövege”, in: Bónis Ferenc (szerk.): *Írások Erkel Ferencről és a magyar zene korábbi századairól*, (Budapest: Zeneműkiadó, 1968), 57–62. (= Magyar Zenetörténeti Tanulmányok).

„Csend van. – mondatja Gárdonyi Erkelrel – Ülök és gondolkodok: hát hogy is kellene azt a himnuszt megcsinálni? Elém teszem a szöveget. Olvasom. Megint gondolkodok.

És amint így elgondolkozom, eszembe jut az én első mesteremnek a szava, aki Pozsonyban tanított. Azt mondta: fiam, mikor valami szent zenét komponálsz, mindig a harangok szava jusson először eszedbe.

És ott a szoba csöndességében megzendülnek az én fülemben a pozsonyi harangok.

Áhitat száll meg. A kezemet a zongorára teszem és hang-hang után olvad. Egy óra nem telik belé, megvan a himnusz, úgy amint ma ismeri.

Akkorra már visszajött Bartay is. Eljátszottam neki. Szépnek mondotta.

Hazamegyek. Leírom zenekarra. Másnap benyujtom.”

Eddig a történet, és most jöjjenek újból a kérdőjeleink. Ugyanis, ha nem volt kezdeti érdektelenség Erkel részéről a *Hymnus*-pályázat iránt, ha nem volt ezt követő megtérés sem a szent feladathoz, és így nem volt sietség és csodás megszületés, tehát a történet kultikus építményének e három alappillére megkérdőjeleződik, akkor valószínűleg kérdőjelet tehetünk a negyedik mögé is. Nem érdemel hitelt az ihletet adó pozsonyi harangok említése sem. Zeneszerzői és/vagy írói fantázia szüleménye ez is Gárdonyi visszaemlékezésében.

Gárdonyinál ráadásul Erkel nemcsak az ihlet pillanatában beszél harangokról, hanem az előadás kapcsán is: „Engem a harangszóra való gondolat annyira eltöltött, hogy a zenekari átiratban is harangszóval kezdtem. Ez már előre hatott.” – mondatja Erkelrel. **(KÉP Hymnusz első kottaoldalam lásd feltöltve a korabeli források között)** A harangok azonban hiányoznak a pályázati példányként leadott másolt partitúrából. (Erre már a *Hymnuszt* elemező, 1961-es tanulmányában Somfai László is emlékeztet.) Erkel utólag írta bele a pályázati példány zenekari partitúrájába a harangokat (ráadásul magyarul az egyébként olasz nyelvű partitúrafejbe: „Mélly harangszó vagy Tam-tam”), és utólagos a harang a *Hymnusz* bemutató korabeli szólamanyagának üstdob szólamlapján is (ceruzás bejegyzésként szerepel.) Márpedig erre a kiegészítésre csakis a pályázat elbírálása után kerülhetett sor. A névtelen pályázati partitúrában nem szerepelhetett a szerzők kézírása. Erkel pályázati példányát a *Hunyadi László* zenekari anyagának és másolt partitúrájának kopistája másolta le. Őt az összkiadás munkálatai során sikerült azonosítanunk, Kocsi János zenekari klarinétos személyében a *Hunyadi* másolásának kifizetési számlája alapján.⁶

A sok anekdotikus–kultikus meselem között azonban mégis furcsa Erkel tanulmányai helyszínének, és első mesterének, Heinrich Kleinnek a felemlegetése ebben a rövid keletkezéstörténetben. Az eredetmítosz részeként nyilván szükség volt rá – mondhatnánk ironikusan. De lehet ebben ennél több is. **(KÉP. Heinrich Klein lásd feltöltve)**

Bónis Ferenc például arra gondol, hogy Erkel pozsonyi tanáraként, Heinrich Klein, aki Beethoven személyes ismerőseinek egyike volt, belenevelhette Erkelbe már diákként a bécsi klasszikusok szeretetét, minek eredményeként: „Mi sem természetesebb, minthogy a Himnuszt komponáló Erkel a klasszikus bécsi mesterek, Haydn és Mozart művészetében keresett – és

⁶ Szacsvai Kim Katalin, *Az Erkel-műhely. Közös munka Erkel Ferenc színpadi műveiben (1840–1857)*, PhD Diss. (Budapest: Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem, 2012), 81. online <http://real-phd.mtak.hu/60/19/Szacsvai.pdf>. Kocsi János írását 1838-as szerződése és a *Hunyadi László* szólamainak másolásáért történt kifizetés nyugtája alapján azonosítottuk. Kocsi, akit korábban a *Hymnusz* anonim kopistájaként (Somfai nyomán, Anonim 3-ként) tartottunk számon, 1838 áprilisától 1860 januárjáig volt az együttes klarinétosa. valamit kócsiról és hivatkozás a hunyadira ÖK és kötet

talált – követhető-követendő mintát. Dallamépítkezése, de helyenként motivikája is, Joseph Haydn 1797-ben komponált remekművű *Gott erhalte* himnuszára emlékeztet.”⁷ Kétségtelen a párhuzam, amit Bónis néhány kottapéldával is illusztrál. Különösen a második sor egyezése meggyőző dallampárhuzamként.

HAYDN

ERKEL

Még feltűnőbb Haydn hatása Erkel művének második dallamsorában:

Bónis, *A Himnusz születése*, 82.

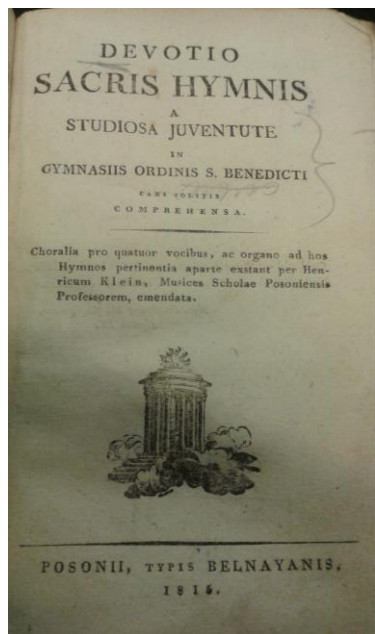
A himnusz keletkezéstörténete szempontjából azonban a pozsonyi Beethoven-barát Heinrich Klein és a bécsi klasszikus minta közötti összefüggés számomra kevésbé meggyőző érv, de természetesen nem zárható ki egy önkéntelen áthallás, ha a *Gott erhalte*ről van szó. Tudatosan Erkel valószínűleg inkább távolodott volna az osztrák mintától. Jellemző, hogy a *Hymnus*-bemutató egyik kritikusa külön kifejezi örömét, hogy Erkelnek sikerült a kézenfekvő mintáktól (*Gott erhalte*, *God save the King*) eltérő hangvételt találni a megzenésítéshez. A tudatos közeledést mintakövetést, és a *Gotterhalté*hoz való közelítést végképp nem feltételezhatték Erkel részéről. Az viszont kétségtelen, hogy Erkel egyetlen ismert tanárának meghatározó szerepe kellett hogy legyen az ifjú komponistává formálódásában, és Klein nevének feltűnése e visszaemlékezésben van annyira furcsa, legalábbis számomra, hogy valamilyen konkrét élményhátteret feltételezzünk a pozsonyi harangok és Klein szellemének felidézése mögött.

Bár a történet nagyon mesészerű valóban, mégis, nem tartom kizártnak, hogy Erkelben a *Hymnus* archaizáló, 7+6 szótagos sorpárjait olvasva valóban felidéződött valami a pozsonyi iskolaévekből, és erre tényleg utalást tett valamikor Gárdonyinak. Heinrich Klein nemcsak zeneszerzésre tanította Erkelt, hanem a pozsonyi bencésekénél, ahol Erkel kisgimnáziumi éveit töltötte (11--15 évesen) Klein volt gimnázium zenetanára is. Egy olyan zenetanára, akinek a keze alatt valószínűleg komolyan vett gyakorlati zenélés folyt a kisgimnáziumban is. Éspedig kórusral és hangszeres kísérettel. Klein komolyan vette a diákok tanítását – részben diákok szolgálták ki a bencések akadémiai templomának zenei gyakorlatát is. 1823-ig (az 1773-ban felszámolt jezsuita rend Szent Salvator templomában, majd 1823 novemberétől, tehát épp Erkel tanulmányai idejében a klarisszák frissen felújított templomában tartották az iskola miséit.⁸ (Talán ebben a templomban adták elő Erkel egyik első kompozícióját is, egy hangszerkíséretes Litániát.)

⁷ Bónis, *A Himnusz születése*, 82.

⁸ 1823 nov. 5-én volt az akadémia diákjainak első miséje itt, mely alkalomra Klein új *Veni S ancte* és misét készített. Vö. Legány Dezső, Erkel Ferenc Pozsonyban c. cikke, valamint a Zenetudományi Intézet Magyar Zenetörténeti Osztályának Magyar Zenetörténeti Adattára alapján. (Legány sajnos nem adja meg sem a Klein műveket említő sajtóhíradás, sem a helyszínekre vonatkozó adatának a forrását.) Lásd továbbá Schönvitzky Bertalan: *A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története* (Pozsony, 1896)

Klein az iskola napi gyakorlatától független feladatokat is elvállalt. A bencés diákok egyházzenei gyakorlata számára például már pár évvel korábban, egy himnusz-kötetet adott ki. A kiadvány a 19. sz. elején divatos himnusz-gyűjtemények sorába illeszkedik. Alig néhány évvel Erkel pozsonyi diákévei előtt jelent meg, 1815-ben.

Klein himnusz-kötetének címdoldala. Österreichische Nationalbibliothek,

A címdoldal szerint a kiadványt Klein kifejezetten a bencés iskolák diákkórusai számára állította össze. Ebből a himnusz-kötetből, ennek a himnusz-kötetnek az anyagából Erkelnek énekelnie kellett a diákkórusban, és ha énekelt belőle nem kizárt, hogy ez volt az az élmény, amely a 34 éves komponistában a Kölcsey-sorok olvasása közben felidéződhetett.

Hogy mennyire így van ez, erre, legnagyobb meglepetésemre a kötet egyik himnusának, az úrnapi körmenet *Pange lingua* himnusának kezdete ébresztett rá. Erkel biográfusai talán azért nem figyeltek fel eddig a párhuzamra, mert Klein himnusz-kötetének Magyarországon fellelhető forrásaiban (legalábbis azokban a példányokban, amelyeket eddig láthattam) hiányzik ennek (és számos más) himnusznak a kottás oldala.⁹ (A *Pange lingua* himnusz kottáját tartalmazó kötet a bécsi Österreichische Nationalbibliothek Musiksammlungjában található, possessori jelzés nélkül. **KÉP** a következő oldalon, Heinrich Klein kötetének *Pange lingua* kórusa.) Nemcsak a kezdőmotívum, de a Klein-féle *Pange lingua* kórus hangneme is azonos a *Hymnus*éval (Esz-dúr).

Bár az egyezés csupán az első hangokra vonatkozik, de ez az indítás elég pregnáns és gyakorlatilag uralja a himnusz-megzenésítést. A dallampárhuzam Gárdonyi visszaemlékezésével megtámasztva szerintem elég valószínűvé teszi, hogy Erkelben a *Hymnus* megzenésítésekor ennek az iskolai élménynek – az úrnapi körmenetben, és talán egyéb alkalmakkor is az iskolai énekkarral énekelt *Pange lingua*nak ott kellett lennie. Annál is

⁹ Valószínűleg önállóan is terjesztették az egyes himnusz-szövegeket és/vagy megzenésítéseket a kötetből. A magyarországon fennmaradt példányokból ezért hiányozhat a himnuszoldalak egy része. Az OSzK egyik példánya épp a soproni bencéseké volt.

inkább, mivel a Pange lingua éneklésével kísért Úrnapi körmenet, amelyen a diákok hagyományosan jelen voltak és énekeltek, emlékezetes esemény volt mindenütt, így feltehetőleg Pozsonyban is (Többek között a jezsuiták forrásaiból és Bárdos Kornél várostörténeti kutatásaiból tudjuk, hogy régi hagyományai voltak Pozsonyban is ennek; az egész város ünnepelt, a diákok rendszeresen nemcsak a körmenetben énekeltek, hanem iskoladráma előadásokat is tartottak – legalábbis a 18. század végéig biztosan.)

XVII. Adagio.

Canto. Pange lingua glori- o- si corporis myl- tam, fructus ventris gene- ro- si Rex ef- fudit genti- um, fructus ventris gene- ro- si Rex ef- fudit genti- um.

Alto. Pange

Tenore. Pange lingua glori- o- si corporis myl- tam, fructus ventris gene- ro- si Rex ef- fudit genti- um, fructus ventris gene- ro- si Rex ef- fudit genti- um.

Basso. Pange

Organo.

um, san- guinis que preti- o- si quem in mundi preti- um, fructus ventris gene- ro- si Rex ef- fudit genti- um.

um, fructus ventris gene- ro- si Rex ef- fudit genti- um.

um, fructus ventris gene- ro- si Rex ef- fudit genti- um.

Gárdonyi visszaemlékezésnek hitelét némiképp az is növeli (nem nagyon, de azért érdemes megemlítenünk), hogy irodalmár létére elég pontosan leírja a zeneszerzőre jellemző (tegyük hozzá számos zeneszerzőre jellemző) alkotói folyamatot. Pontosan olyan folyamatot körvonalaz, mint amelyet Erkel vázlatái és fogalmazványai alapján elképzelhetünk. Erkel előbb elolvassa a szöveget, majd ezt otthagyva, leül a zongora mellé improvizálni. A zene a zongora mellett készül el, majd ezt követően jegyzi le: előbb a dallamot és a vázlatos kíséretet. Majd a vázlatot egy zongora-letét szerű fogalmazványban dolgozza ki, amiben már lényegében minden benne van – ezért nem kell sokat javítania a hangszerelés során. A Gárdonyi által leírt alkotói folyamat tehát nagyjából a kompozíciós források által sugallt stációkat írja le. A folyamat nem egyedi, de kétségtelen hogy Erkelre jellemző, és ez a himnusszal kapcsolatban a pozsonyi emlékek hitelességét is valamelyest megerősíti. Ha nem is a harangokét (bár ez sem lehetetlen), de az iskolai kóruséneklés és tanára, Heinrich Klein himnusz-harmonizálásainak emlékét.